

Внаслідок послідовних організаційних заходів, запропонованих як владою, так і лікарською громадою, у великих містах породилі вже на початку ХХ ст. могли розраховувати на кваліфіковану допомогу дипломованих акушерок.

¹ Ніточко І.І. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період / І.І.Ніточко, І.Л.Комаровський, О.А.Корецька. - Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - С. 40.

² Там само. - С. 42.

³ Кобзарь Н. Из истории среднего медицинского образования в России: к 100-летию Повивальной школы при Павловском приюте в Одессе // Медицинская помощь. - 1993. - № 6, ноябрь-декабрь.

⁴ Кобзарь Н. Где рождались одесситы // Одесские известия. - 2001. - 5 сентября.

⁵ Список статей свода законов и правительственных распоряжений о повивальных бабках и повитухах. - СПб., 1886. - С. 1, 6.

⁶ Там само. - С. 20.

⁷ Там само. - С. 27.

⁸ Див.: Там само. - С. 30, 32.

⁹ Там само. - С. 33.

¹⁰ Ніточко І.І. та ін. Вказ. праця. - С. 265.

¹¹ Там само. - С. 271.

¹² Там само. - С. 305, 309, 310.

¹³ Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 91. - Арк. 4.

¹⁴ ДАОО. - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 116. - Арк. 3, 7.

Тетяна Боряк (Київ, Україна)

ГОЛОДОМОР У МІСТАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Голодомор традиційно сприймається як трагедія переважно українського селянства. Такий підхід є раціональним, адже селянство становило 85% населення країни. Однак такий ракурс досліджень призвів до того, що з поля зору дослідників випало міське середовище часів Голодомору. Зокрема, цілеспрямована робота із запису усної історії фокусується майже виключно на селянах, лишаючи диспропорційно малий відсоток свідчень з усної історії містян. З огляду на відхід покоління безпосередніх очевидців Голодомору, дослідникам лишається все менше можливостей для запису усної історії від містян - тодішніх робітників, чиновників (оскільки такі люди на час Голодомору були дорослими, то їхнє покоління відійшло ще раніше, а їхні діти навряд чи розумілись у своєму віці на той момент у складнощях системи постачання і його нормуванні); трохи більше - для запису свідчень від дітей та юнацтва, що проживали у містах.

Натомість архівні документи загалом містять більше відомостей про життя містян, ніж селян, під час Голодомору. Основною джерельною базою первинної ланки є фонд Наркомату постачання СРСР, документи якого зберігаються у Російському державному архіві економіки (фонд № 8043, 1930-1934, один опис, 514 справ (крайні дати документів 1925-1934); фонду Центрального статистичного управління (ЦУНГУ Держплану СРСР у 1931-1941) (Ф. 1562, понад 100 описів). Тут простежується чітка закономірність: чим вищий рівень джерела, тим складніше простежити реальний стан справ та виконання цього документа на практиці. Документи місцевого рівня уже дають змогу простежити, як втілювались з життя часто оптимістичні і райдужні розпорядження вищих інстанцій. Тому потрібне окреме дослідження, яке б спів-ставило наявні документи Наркомату постачання СРСР з документами відповідних інституцій уже республіканського рівня на предмет виконання (повного, часткового) чи взагалі невиконання вказівок керівного органу з огляду на обмеженість чи відсутність ресурсів.

Найвні документи доводять, що гостра продовольча криза першої половини 1930-х рр. вкрай негативно позначилась і на умовах життєдіяльності та системі життєзабезпечення міських жителів¹. Але тут слід відзначити відсутність інтегрованих досліджень джерельної бази Голодомору у містах і містечках, адже регіональні відмінності існували, як і градація всередині неоднорідного з точки зору постачання/споживання їжі класу «пролетаріату». Вартий уваги аналіз тодішніх фондоутворювачів документів, що стосуються виживання під час Голодомору у містах; цілісність такої джерельної бази; наявні лакуни і аналіз їхньої причини і спрямованості; порівняльний аналіз існуючих документів: певного регіону з іншим регіоном або за групами містян (партійці; чиновники; робітники; кустарі; студенти; учні; діти). Такий аналіз дасть змогу по-новому поглянути та досвід містян під час Голодомору і доповнить наше розуміння Голодомору як трагедії не лише українського селянства.

Міста півдня України складають окрему групу дослідження перебігу Голодомору у містах, бо саме там концентрувались основні індустріальні центри не тільки УСРР, але й взагалі СРСР. Відповідно до логіки постачання міського населення в ході індустріалізації, саме цей регіон мав би переважно постачатись за першим списком (тобто досить такі високі норми, порівняно з іншими промисловими центрами). Але архівні документи свідчать, що ситуація з постачанням промислових центрів півдня України не була однозначною і відрізнялась навіть від офіційно задекларованих норм.

Ідеологічні засади політики індустріалізації та колективізації призвели до впровадження системи карткового постачання міського населення за рахунок і зусиллями сільського. Влада гарантувала (принаймні, на словах) забезпечення продуктами в першу чергу ті категорії працівників, чия праця визнавалась як стратегічно важлива для держави (партійці, робітники і працівники великих індустріальних новобудов і підприємств). А «менш важливі» для держави категорії громадян (діти, студенти, кустарі, жителі маленьких містечок) відповідно або отримували менше постачання від держави, або не отримували його взагалі.

Маємо дані, що порівняно з 1933 р., кількість міст в УСРР протягом 2-ї і 3-ї п'ятирічок виросла в 3 рази, населених пунктів міського типу - в 5 разів, а загалом по республіці - у понад 4 рази у 1940 р.² Таке стрімке зростання кількості міського населення не могло не призвести до дисбалансу у системі централізованого постачання. Частиною проблеми стала і планова економіка, яка не могла оперативним чином відповідати на запити споживачів, ще й в умовах посиленого розвитку важкої промисловості та військово-промислового комплексу на шкоду легкої та харчової промисловості.

Отже, людський ресурс «робітничого класу», який держава повинна була годувати, зростає, натомість продовольчі ресурси, необхідні для виконання взятого обов'язку, зменшувались через економічну політику СРСР (колективізація, розкуркулення, індустріалізація, експорт продовольства, плановий тип економіки).

Загалом станом на 1 січня 1933 р. ЦУНХУ нарахувало близько 40,4 млн. чоловік міського населення СРСР та 125,4 млн. Сільського³. Середньорічна кількість робітників і службовців у 1933 р. в УСРР складала 4290,8 тисяч осіб, в 1934 - 4538,6 тисяч, в 1937 - 4590,5 тисяч (дані «середньоспискові») ⁴. Це означало, що держава мала організувати централізоване постачання понад 4 мільйонів робітників і службовців, членів їхніх родин, не кажучи про інші категорії (партійці, інтелігенція, діти, студенти, армійці), і кількість даного контингенту зростала протягом цих років.

Картки видавались тим, хто був зайнятий у державному секторі економіки: промисловість, державні та військові організації, радгоспи⁵. Однак в умовах наростаючого продовольчого дефіциту функціонування централізованої системи постачання у містах почало зазнавати збоїв, насамперед через стрімке зростання міського населення.

Промовистим свідченням ставлення держави до селян є порівняння норм постачання на міського і сільського жителя у 1931-1933 рр. В середньому на рік держава спрямовувала більше на містянина, ніж на мешканця сільської місцевості: муки - у 12-18 разів, крупи - у 12-28 разів, риби - в 10-14 разів, цукру - в 8-12 разів, винно-горілчаних виробів - в 2,5-3 рази, чаю - в 1,5 рази⁶. В середині ж третьої п'ятирічки сільський житель отримував від держави товарів в 5,2 разів менше, ніж містянин⁷.

Ми не будемо зупинятись на деталях забезпечення продуктами. Зазначимо лише, що було виділено 4 списки, в межах яких існували різні підгрупи. Індустріальні робітники (фабрично-заводські підприємства і транспорт) склали вершину ієрархії (група А). Далі йшла група «Б»: особи, які займаються фізичною працею, але не зайняті на фабрично-заводському виробництві, кооперовані кустарі, робітники сфери охорони здоров'я і торгівлі, персональні пенсіонери, старі більшовики, колишні політкаторжани на пенсії. Третя, найнижча категорія: службовці (в тому числі і на селі), члені родин робітників і службовців, некооперовані кустарі, ремісники, пенсіонери, інваліди, безробітні, сільські робітники (переважно радгоспів)⁸.

Партійні, радянські та профспілкові робітники: керівники виробництва отримували пайки особливого списку: або групи «А», або групи «Б». Районні партійні керівники отримали норми постачання індустріальних робітників першого списку. Держава також не могла залишити осторонь вищу партійну керівну еліту. Пайок «А» представляв найвищий рівень державного постачання. Далі йшли розподільники відповідальних робітників центральних органів (пайок «Б»)⁹.

Діти склали окрему групу, яка включала тільки народжених після 1917 р. Але постачання дітей залежало від місця, яке займали у ієрархії списків постачання, а також в межах списку їхні батьки¹⁰. Студенти переважно отримували хліб, та періодично крупу і цукор з державних фондів¹¹. В УСРР з другої половини 1929/30 р. студентські громадські їдальні становили один з чотирьох видів таких їдалень (робітничі, військові, районні) Їхнє забезпечення було прив'язано до карткової системи для певних груп населення¹².

В УСРР було організовано систему централізованого забезпечення промислових районів трьох рівнів: перший список (Донбас, Маріуполь і Криворізький округ); другий список (Харків та Дніпропетровськ із Кам'янським); третій список (Миколаїв, Запоріжжя з Дніпробудом, Київ, Одесу, Зінов'євськ та Шостку). Норми постачання, однак, відрізнялись від, наприклад, норм постачання в РСФРР. Частина промислових гігантів з понад 10 тисячами працівників не було включено до списків взагалі. Лише Криворіжжя й Донбас отримували такі ж норми забезпечення, як Ленінград і Москва. Норми постачання решти населених пунктів УСРР «були значно нижчими, ніж у відповідних за індустріальним значенням регіонах і містах РСФРР»¹³. Також індустріальні міста України опинилися у різних групах, хоча мали отримувати однакові норми постачання¹⁴.

Промислові райони УСРР, включаючи Криворіжжя і Донбас, було прирівняно до нижчих категорій з точки зору постачання масла - 2,4 кг для першої категорії і 1,2 - другої. Тільки столиця Харків отримувала більше масла (3,6 та 1,8 кг відповідно). Слід також пам'ятати, що розміри пайка залежали від «наявного товарного фонду», і тому, через загальну проблему з продуктами харчування по країні, ці розміри були меншими за задекларовані. Але норми продовжували знижуватись: так, Херсонська міська рада своїм документом від 7 грудня 1932 р. затвердила зниження норми хліба робітникам Херсона - відтепер це було 200 грам на добу¹⁵.

Загалом система відзначалась складністю і незбалансованістю, що в умовах зменшення кількості продовольства в країні вело до звуження кола осіб, що мали б забезпечуватись їжею, та зменшення розміру самих пайків. Можна виділити такі варіанти, до яких вдавалась держава з метою економії продуктів: забирання забірних книжок (в УСРР до середини березня 1933 р., 237 тис. осіб першого списку були позбавлені карток)¹⁶; позбавлення ремонтних робітників у сфері транспорту, які були пов'язані з сільським господарством, забірних книжок для транспортників¹⁷; зняття з централізованого постачання утриманців; припинення видачі утриманцям обідів у відповідних столових чи інших закладах громадського харчування¹⁸; затвердження весною 1933 р. скорочених норм пайків, зменшених як тимчасові з метою ліквідації заборгованості¹⁹; переведення у 1932 р. заводських закладів громадського харчування у режим роботи закритих підприємств, які мали обслуговувати працівників тільки цих заводів та фабрик, що звузило коло осіб, які могли скористатись послугами таких закладів²⁰.

Оскільки централізоване постачання породжувало кризу економічного устрою і навпаки, держава була змушена лавірувати у своїх намаганнях забезпечити продуктами категорій першочергової для неї важливості. Тому з категорій централізованого постачання поступово викреслювались менш важливі для держави категорії: сільська біднота і сезонні робітники, які мали господарства на селі; робітники нестратегічних підприємств. З іншого боку,

викреслювались і міста: з 60-ти у жовтні 1928 до 13-ти у лютому 1929 за рахунок неіндустріальних (тобто в 4,5 рази)²¹.

Тим не менше, робітники все рівно мали більше можливостей, порівняно з селянами, отримати їжу: закриті розподільники та столові, де за невелику плату працівник даної установи міг отримати їжу (станом на 1933 рік у громадських столових харчувались більше ніж 70% всіх робітників основних галузей промисловості²²); мережа громадського харчування, якою у 1933 р. були охоплені 45,4% робітників України.

Наочною ілюстрацією виконання плану централізованого постачання продуктів в Україні є такі дані по III кварталі 1933 р.: по борошну - на 35,5%, крупах - 35,9%, м'ясу - 59,9%, жирах - 28,8%. З цих продуктів 50-70% призначалися для Донбасу²³. Тобто, порівняно з планом, по факту населення за межами Донбасу, прив'язане до централізованої системи постачання, мало отримати набагато менше - не більше половини від плану, виконаного на третину.

Ситуація з харчуванням погіршилась у 1932-1933 рр. настільки, що ЦУНГУ відмовилося від практики друку традиційних щомісячних бюлетенів про споживання робітників навіть для вузького кола зацікавлених організацій. Крім хлібних норм (але ОДПУ спростовувало виконання і цієї норми постачання), інші норми постачання не виконувались²⁴.

Брак крупів і цукру, спричинив скорочення планів централізованого постачання УСРР в II кварталі 1933 р. цими продуктами. В червні було знову скорочено постачання цукром, за рахунок утриманців робітників і службовців та останніх по всій Україні (крім осіб особливого списку у Донбасі). Було збільшено відпуск круп для громадського харчування робітників (по 300 г. на особу щодня) й їхніх дітей (по 500 г на місяць на особу). Чорна металургія у липні 1933 р. була прирівняна за черговістю забезпечення продовольством до шахт вугільної промисловості Донбасу і загалом безперерійно отримувала хліб, жири і крупи, а цукор, рибу та кондвироби - із незначними затримками. Але вже у серпні 1933 р. норми постачання круп і макаронів робітникам першого списку було урізано з 1,5 до 1 кг.²⁵

З іншого боку, маємо у постанові президії Миколаївської міськради та бюро Миколаївського обкому КП(б)У від 2 квітня 1933 р. згадку про постанову Наркомпостачу СРСР про покращення постачання по другому і третьому списку споживачів. Враховуючи наявність ресурсів (*тобто якби ресурсів не було, норми не були б підвищені?* - Т.Б.), міськрада та бюро обкому прийняли постанову про збільшення норм видачі хліба - від 100 до 600 грамів залежно від списку та статусу споживача. На це планувалося виділити 90 тис. тонн муки²⁶.

Документи виявили ще таку проблему, пов'язану з постачанням і загальним стилем керівництва. Секретар Миколаївського МК КП(б)У (на жаль, документ опубліковано без дати, судячи з усього, не раніше травня 1932 р.) зазначив, що місцева влада змушена урізати пайки з метою ліквідації заборгованості у березні, а у квітні уже затверджуються ці зменшені норми як законні, всупереч розпорядженням²⁷.

З весни 1932 р. почали реєструвати випадки виснаження серед залізничників лінійних станцій півдня України. Начальник Бобринецького експлуатаційного району Катерининської залізниці повідомляв, що «напівголодні стрілочники не могли переводити стрілки, колійники падали, виконуючи роботи на залізничних коліях, тому, що цим категоріям робітників видавали найнижчі продовольчі пайкові норми». Робітники «в переважній більшості голодують, харчуються різними покидьками, збирають минулорічні картоплю і буряк»²⁸.

Виглядає, що часто ситуація з харчуванням містян залежала від наявності централізованих і децентралізованих ресурсів. Так, Херсонська міська рада своїм документом від 7 грудня 1932 р. затвердила зниження норми хліба робітникам Херсона - відтепер це було 200 грам на добу. А Миколаївська міськрада та бюро Миколаївського обкому КП(б)У 2 квітня 1933 р. прийняла постанову про збільшення норм видачі хліба²⁹.

Робітникам суднобудівних заводів у Миколаєві у квітні 1932 р. затвердили знижені норми постачання. Забезпеченість м'ясом трьох заводів у Миколаєві складала від близько 29 до 38%. У Херсонському заводі ім. Петровського у червні і липні 1932 р. були взагалі відсутні пайки, а норми централізованого постачання продуктами зменшилось з початку 1932 р. На іншому херсонському заводі робітники протягом 5 місяців не отримували жодних продуктів як пайки. Обозобудівний завод у Херсоні мав отримувати лише цукор з централізованого постачання.

Але станом на 24 серпня 1932, з квітня (тобто майже 5 місяців) цукор не видається. Шляхом децентралізованих заготівель продукти також не видаються уже 4-5 місяців. Калорійність у їдальні знизилась до 338 ккал (2 страви і хліб)³⁰.

Уже взимку 1933 р. у залізничників і працівників промисловості почали з'являтися ознаки безбілкового набряку. Так, у Первомайському районі Одеської області з 1 січня по 24 лютого 1933 р. в робітничій поліклініці було зареєстровано 50 осіб (переважно робітники), з них 2 померли. На одному із заводів району 13 робітників опухло станом на 26 лютого 1933 р., а станом на 15 березня - уже 40. Голова Херсонської міськпромради Усов від 27 лютого 1933 р. повідомляв, що опухлих робітників зафіксовано 400, 10 випадків смертей і 2 самогубств на ґрунті голоду. Станом на 15 березня 1933 р. на Південно-Західній залізниці голодувало 1386 чоловік, які потребували госпіталізації³¹.

Отже, через кризовий стан з продуктами харчування, центральна влада урізала норми постачання залежно від сьогоденних ресурсів, а місцева влада була змушена вишукувати місцеві ресурси, яких також було обмаль, змінюючи, зі свого боку, у бік зменшення раціон харчування робітників і працівників. Ситуація кризового стану відчувалась по всій державі, але існували і локальні відмінності. Як видно з наведених документів, норми постачання могли офіційно і неофіційно змінюватись щомісяця у кожному містечку чи підприємстві. Тому можна зробити висновки лише про загальні процеси у сфері постачання. Тут дослідники на основі документів можуть досліджувати динаміку постачання на районному та обласному рівнях. Тоді буде можливо простежити відмінності і закономірності у регіональному зрізі централізованого і децентралізованого постачання населення.

На даний момент встановлено, що в Україні норми були нижчими за прийнятні загальноросійські. Забезпечення робітників особливого та першого списків часто відбувалось за рахунок зменшення чи взагалі зняття з постачання певної категорії осіб чи міст.

Дослідники більше фокусували увагу за збиранні усної історії часів Голодомору саме селян, адже абсолютну більшість із померлих становили саме вони. Менша мобільність селян давала змогу отримати свідчення відносно просто: потрапивши у село, дослідники просто обходили хати за певними рекомендаціями чи навмання, шукаючи очевидців.

Ситуація з усними свідченнями робітників є набагато гіршою. Переважна більшість свідчень збиралася у селах. Дуже мало їх зібрано від городян, а часто навіть і вони містять інформацію про життя очевидця Голодомору у селі. У місті складніше відшукати очевидців Голодомору, які б до того ж проживали у містах на момент голоду. Вважалося, що містяни, порівняно з селянами, мали пайки і тому постраждали набагато менше, - відтак історики не бачили потреби спеціально досліджувати питання виживання містян за часів Голодомору.

З іншого боку, складна і динамічна системи постачання міст потребувала обізнаності із нею, якої могли володіти дорослі люди. Але на момент масовим зацікавлення Голодомором істориками на початку 2000-х рр., це покоління уже відійшло у вічність. А діти містян могли тільки передати загальні враження від свого дитинства, але навряд чи могли надати деталі централізованого і децентралізованого постачання родини, та ще й у динаміці.

Тому виглядає, що Голодомор у містах залишиться темою, малозабезпеченою усною історією, та фрагментарно забезпеченою документами через неповноту цілої джерельної бази Голодомору. Отже, є нагальна потреба проаналізувати джерельну базу щодо Голодомору у містах по ряду параметрів, зазначених вище, та інтегрувати дослідження з питань харчування та виживання під час голоду містян у дослідження про Голодомор в Україні.

¹ Осокіна Е.А. За фасадом «сталінського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. - 271 с.; Мовчан О. Повсякденне життя на підприємствах і новобудовах // Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. - С. 97-238; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940 / Автори та упор. В. Васильєв, Р. Поджур, П. Кравченко, В. Петренко. - К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. - 528 с.

² Шаталіна Е.П. Развитие социальной структуры рабочего класса Украинской РСР (30-е годы). - К.: Наукова думка, 1988. - С. 37.

- ³ Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 116.
- ⁴ Шаталіна Е.П. Вказ. праця. - С. 55, 192.
- ⁵ Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 70, 76, 89.
- ⁶ Там само. - С. 116.
- ⁷ Там само. - С. 191.
- ⁸ Там само. - С. 90-91.
- ⁹ Там само. - С. 101.
- ¹⁰ Там само. - С. 91.
- ¹¹ Там само. - С. 124.
- ¹² Мовчан О. Вказ. праця. - С. 151.
- ¹³ Там само. - С. 130.
- ¹⁴ Там само. - С. 129-130.
- ¹⁵ Шитюк М.М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту Півдня України в 30-х роках ХХ століття. - Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2010. - С. 71.
- ¹⁶ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 145.
- ¹⁷ Там само. - С. 140.
- ¹⁸ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Реабілітовані історією: Вінницька область / Ред. Л.М.Спірідонова, В.П.Лациба та ін.; упор. В.П.Лациба, В.В.Вижга та ін. - Вінниця: ДФК, 2008. - С. 907-908.
- ¹⁹ Шитюк М.М. Вказ. праця. - С. 170.
- ²⁰ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 164
- ²¹ Там само. - С. 128.
- ²² Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 148.
- ²³ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 157.
- ²⁴ Осокіна Е.А. Вказ. праця. - С. 122-123.
- ²⁵ Мовчан О. Вказ. праця. - С. 145.
- ²⁶ Шитюк М.М. Вказ. праця. - С. 73; 178-179.
- ²⁷ Там само. - С. 170.
- ²⁸ Там само. - С. 68.
- ²⁹ Там само. - С. 71; 73.
- ³⁰ Там само. - С. 68-69, 171.
- ³¹ Там само. - С. 75-76.

Оксана Вербіцька (Київ, Україна)

ПРОТОКОЛИ ЗАСІДАнь ПРЕЗИДІЇ АН УРСР у 1950-1960 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ АКАДЕМІЧНОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Упродовж майже 100-річної епохи існування Національної академії наук України вивчення надбання класиків української культури становило один із основних соціогуманітарних напрямів її роботи. Дослідження життя і творчого спадку класика української культури Т.Г.Шевченка розвивалось з 1918 р. в УАН у традиціях, започаткованих раніше членами Наукового товариства імені Т.Шевченка та Українського наукового товариства (м. Київ). І якщо на початку ХХ ст. дослідження вчених спрямовувала переважно ідея боротьби проти поневолення та соціальної несправедливості, виражена у багатьох творах Т.Г.Шевченка, то в середині ХХ ст. спектр шевченкознавчих досліджень вирізнявся численними тематичними напрямками. Реконструкція історії формування шевченкознавства як наукової школи в Академії наук з початку її діяльності є актуальною для відтворення великої дослідницької роботи, що здійснювалась колективами вчених різних наукових спеціальностей з метою розробки творчої спадщини Кобзаря. Однак попри наявність багатьох праць,